

HAZAR ÇALIŞMALARI

Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ*

HAZAR STUDIES

Anahtar Kelimeler: *Türk Tarihi, Türk Kavimleri, Hazarlar*
Key words: *Turkish History, Turkish Tribes, Hazars*

P.B.Golden, **Hazar Çalışmaları**, Çeviren E.Ç.Mızrak, Selenge Yayınları, Nu: 31, İstanbul 2006, 384 sayfa.

Türk tarihi ve kültürü konusunda oldukça önemli bir bilgiye sahip, P.B.Golden'ın "Hazar Çalışmaları" adlı kitabı Türkiye Türkçesine aktarılarak, bu konudaki boşluk, bir parça da olsa doldurulmuştur. Eserin İngilizce baskısı Budapest 1980 senesinde, Bibliotheca Orientalis Hungarica serisi içerisinde, Akademia Kiado tarafından basılmış idi. Biz daha önce "Kök Türk, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü" ile "Türk Kültürünün Ana Hatları" isimli eserlerimizde bu neşirden ilgili yerler için faydalandık¹.

Kitabı Türk ilim camiasına ve kamuoyuna kazandıran Selenge Yayınlarını bu vesile ile tebrik ediyorum. Özellikle son yıllarda, adı geçen yayınevi yetkilileri yurt dışında Türk tarihi ve kültürüyle alakalı yapılmış incelemeleri ve basılmış kaynakları Türkçeye aktararak çok mühim bir görevi yerine getirmişlerdir. İşte "Hazar Çalışmaları" da bunlardan birisidir.

Türk tarihinin ve kültürünün araştırılması hususunda Doğu ve Orta Avrupa alanı maalesef zayıftır. Herne kadar Türkiye dışında bu sahadaki tedkikler, başta Macar Türkologlar tarafından yapılıyorsa da, Türkler bu konuda oldukça yavaştır. Genç nesil tarihçilerimizin belki de işin zorluğundan dolayı, sadece yakın dönem Türk tarihiyle ilgilenmeleri ki, bunda da Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi gelmektedir, bu alanın boş kalmasına sebep olmaktadır. Esasında Türk tarihçiliği son zamanlarda bir hız kazanmıştır. Yeni

* A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü

¹ Bakınız, S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1999; S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, 2. baskı, Ankara 2000; S.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2006.

kurulan üniversiteler ve buralara bağlı olarak açılan Fen-Edebiyat ve Eğitim fakültelerinin Tarih bölümlerinde epeyce araştırmacı istihdam ediliyor. Bu arkadaşlarımız yüksek lisans ve doktora düzeyinde Türk tarihiyle, kültürü konusunda yeni yeni çalışmalara imza atıyorlar. Eskiye oranla şartlar da düzelmekte, ilim adamları çeşitli yollarla, kaynakların dillerinin konuşulduğu ülkelere daha rahat giderek, öğrenmekte ve yerinde araştırma yapabilmekteler. İşin başka bir tarafı, tarihçiler artık tercümanlık yapmaktan da kurtulmaktalar. Biraz evvelce de bahsettiğimiz üzere söz konusu kitapevi misalindeki gibi, bazı yayıncılar Türk tarihi ve kültürüne ait araştırma eserleriyle, kaynakları çevirterek, tarihçilere büyük kolaylıklar sağlıyorlar.

Hazar Çalışmaları'nın dışında Türk tarihine ait başka kitapları ve makaleleri de bulunan P.B.Golden'in bu eseri dört ana bölümden meydana geliyor.

I. Bölümde, Avrupa'da Hazar Öncesi Türk Akınları, Hunlar, Ogur Türkleri, Sabirler (Sabar), Avarlar, Kök Türkler, Bulgarlar, Bulgar Kültürü ve Kurumları, Bulgar Lisanı Üzerine Bir Not yer almaktadır.

II. Bölümde ise, Hazarlar, Hazarların Menşei Hususundaki Teoriler, Hazar Kaganlığı Tarihi, Sarkel ve Proto Mogollar işlenmiştir.

Kitabın III. Bölümünde, Hazar Kaganlığı: Halklar ve Kurumlar, İtil Bulgar Yurdu, Burtas, Kuzey Kafkasya, Kuzey Kafkasya Hunları, Alanlar, Hazar Kaganlığı, Hazar Yurdu ve Ticaret alt başlıkları bulunmaktadır.

IV. Bölümde de, Hazar Sözcükleri Listesi adı altında bir çalışmanın yapıldığını görüyoruz. Burada Arap, Grek, Ermeni, Gürcü, İbrani, Fars kaynaklarında Hazarlarla ilgili geçen birtakım özel adların üzerinde durulmuştur. Hazar tarihiyle alakalı olarak anılan bazı kelimelerin telaffuzları, menşeleri vs. gibi konulara eğilinmiştir.

Yazar bazı terimlerin izahında doğru tespitler yapmasına rağmen, çoğunda işin içinden çıkamamış ve zorlamalar ile pek çok Türkçe kelimeyi yabancı kaynaklara dayandırma yoluna gitmiştir ki, bu da bir eksikliklerdir. Dolayısıyla sayın Golden belgeler içerisinde boğuşup dururken, Türk kültürünün ve tarihinin özelliklerinden uzak kaldığını bir kez daha gösteriyor.

Eserin sonlarında çeviren tarafından, İspanya'daki Emevi sarayında vezirlik yapan Hasday ibn Şaprut'un, Hazar kaganı

Yusuf'a yolladığı mektubun tercümesiyle, Yusuf'un cevap yazısına yer verilmiştir. Evvelce de farklı yerlerde yayınlanan söz konusu mektupların buraya konulması, bizce gayet isabetli olmuştur. Çünkü haklarında ciltlerce yazılar kaleme alınan mektupların mahiyetlerinin ne olduğunu, en azından okuyucular öğrenecektir.

P.B.Golden, eserine kaynaklardan ve araştırma çalışmalarından oluşan bir Bibliyografyayı da eklemeyi unutmamıştır.

Adı geçen kitabının I. Bölümünde, Avrupa'da Hazar Öncesi Türk Akınları bahsinde, Türk devlet yapısı hususunda oldukça doğru bir tespitte bulunuluyor. Burada şöyle denmekte: Öyle gözüküyor ki, sürekliliğin sağlanması adına gerekli bütün niteliklere sahip olmalarına rağmen, Altaylı halkların göçebe devletlerinin tarihten silinişi de kuruluşları kadar hızlıydı. Bu tespit, aslında ne tamamen doğru, ne de yanlıştır. Devletler gerçekten ansızın tarihten siliniyorlardı, ama uruglar ve boylar içinde örgütlenen bodunlar varlıklarını muhafaza ediyorlardı. Uruglar ve boylar yeniden gruplanıyor, eski hanedan mensupları bulunarak yönetime getiriliyor veya bu mirası devralan yeni hanedan sülaleleri ortaya çıkarılıyor, birliğe yeni boylar dahil ediliyor ve yeni politik güç, genellikle yeni bir isimle bir anda doğuyordu. Halk kitlesi baki kalır, devlet yapısı çözülür ve tekrar düzenlenir; aslında değişen isimden ve bazan da hanedanlardan başka bir şey değildir². Bu cümle bize N.Atsiz'in Türk tarihine bakış anlayışının bir göstergesi gibi gelmektedir³.

Araştırmacı bu bölümde Sabar, Bulgar, Avar gibi Türk boylarından söz açmakla beraber, Ogur Meselesi üzerinde duruyor ki, bu konu da henüz Türk tarihi açısından yeterince aydınlatılmamıştır. Bir sürü ilim adamı tarafından Türk yurdunun batısında yer alan, özellikle Batı ve Latin-Bizans kaynaklarında Ogur olarak geçen Türk kabileleri sanki doğudakilerden farklı birer topluluk gibi algılanıyor ki, bize göre bu yanlıştır. Tarihteki bütün Türklerin herhangi bir teşkilata girmedikleri zaman "Tölös" diye adlandırıldıklarını, daha önceden pek çok yazımızda dile getirdik⁴. İşte bu Tölösler, kendi aralarında bir birlik veya siyasi teşebbüslerde bulununca yeni isimler alıyorlardı. Yani Karluk, Kırgız, Oguz, Basmlı vs. olurlar. Buna binaen bir hususa daha değinmek lazımdır ki; Türk etnik gelişimi iki kol halinde temayüz etmiştir. Bunlar, Oguz ve

² Golden, **a.g.e.**, s.38.

³ Bu konu için bakınız, Atsız, **Türk Tarihinde Meseleler**, 2. baskı, İstanbul 1977, s.7-14.

⁴ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.7-8.

Kıpçak'tır. Dilciler ve tarihçiler birtakım meselelerin izahında bu durumu genellikle göz önünde bulundurlar. Ama bazan bunun dikkatten kaçtığı da oluyor. Ogurlar, Tölös topluluklarının batı kollarıdır ve bir nizama girince Bulgar, Sabar gibi isim almışlardır. Sayın Golden, Ogur boylarının İdil sahasına VII-VIII. asırlarda geldiğini de yazmıştır ki⁵, bizce bu da hatalıdır. Bu bölgedeki Türk varlığının M.önceki çağlardan itibaren olduğunu biliyoruz. Çin kaynaklarıyla meşhur Oguz Kagan Destanı'nda, Türk-Hun kuvvetlerinin Doğu Avrupa seferleri herkesin malûmudur. Ve bu coğrafya erken çağlardan itibaren Türk yerleşimine açılmıştır. Bunun bir sonucu olarak; Hunların batı kolları İskit ve diğer Ogur-Tölös kabileleri buralarda yurt tutmuşlardır. Ama bununla beraber zihinleri karıştıran Ogur problemi yeniden incelenmeye muhtaçtır. P.B.Golden, burada özellikle Bulgar meselesine oldukça teferruatlı bir yer ayırdığı da gözlemleniyor.

Bulgar kelimesinin menşei ve Bulgarların asıllarıyla alakalı açıklamalarına IV. Bölümde de yer veren araştırmacı, Bars İl konusunda yanlış bir sonuca varmıştır. O; kelimenin telaffuz yoluyla Türkçeleştirilmiş ve asıl anlamı kaybolmuş olan Paleo-Kafkas kökenli bir sözcükle meşgul olduğumuz ise daha yüksek bir ihtimaldir, diyor⁶. Ama hem Bars, hem de İl kelimesi binlerce yıldır Türkler tarafından bilinen ve kullanılan birer mefhumdur. Bars; arslan, kaplan vs. cinsi bir yırtıcı hayvan olup, aynı zaman da 12 Hayvanlı Türk Takviminin bir yıldır ki, eski Kafkas menşei bir sözcük olması mümkün değildir. 8. asrın Orkun Abidelerinde Bars İl'i bir kavim ve coğrafya adı olarak görürken, ünlü Kırgız beyi Bars'ın isminde de rastlamaktayız⁷. Herhalde vatan, ülke, yurt, millet vs. anlamına gelen "il" kelimesinin de Türkçe olmadığını kimse iddia etmez.

Bununla birlikte sayın Golden o kadar ileri gidiyor ki, Sarkel kelimesini açıklarken; sar-, sarıg-, sarı-nın izahını Türkçe yapmakta, fakat sondaki eki Farsçada bile aramaktadır⁸. Halbuki buradaki ek de çok açıktır, -el, -il, kelimesinden başka bir şey değildir. Yani Sarıg-el = Sarkel.

II. Bölümde, yine Hazarlar araştırılmaktadır. Ama yazarın Hazarların menşei, nereden geldikleri gibi konularda kafası halâ karışıktır⁹. Gerçi bunda da haksız sayılmaz. Çünkü Hun ve Kök

⁵ Golden, **a.g.e.**, s.103.

⁶ Golden, **a.g.e.**, s.171.

⁷ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.53; Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s.19-20.

⁸ Golden, **a.g.e.**, s.274-280.

⁹ Golden, **a.g.e.**, s.62.

Türkler çağında Hazar çevresinde ve Kafkasya'da görülen Hazarlar (Kasar), sonradan bir il yapısına sahip olup, büyük bir devlet de kurdukları gibi, 8. asırda Uygurların bir alt ailesi olarak da karşımıza çıkarlar¹⁰. Bunun yanısıra Türk ve Çin kaynaklarının dışında, batıdaki Türk kabilelerinden söz açan belgeler İskit, Hun, Sabar, Hazar, Bulgar etnonimlerini çoğu zaman aynı halkı, yani Türkleri ifade etmek için kullanırlar. Bu da araştırmacıların zihinlerini bulandırıyor. Bugün halâ İskitler konusundaki münakaşalar sürmektedir. Ama Hazar (Kök Türk ve Çin vesikalarında Kasar diye geçer ki, bu yüzden Hazar ile Kasar'ın aynı olup-olmadığı Batılı ilim adamları tarafından tartışılıyor), Bulgar, Sabar gibi toplulukların Türklüğü kuşku götürmez. Bize göre İskit federasyonunun hakim ve idareci tabakası da Türk'tür. İşin aslına bakacak olursak İskitler, Hunların batıdaki sınır bekçileridir. Tıpkı Hazarların, Kök Türk Kaganlığının hudutlarını koruyan bir boy olmaları gibi.

Kitabın IV. Bölümünde Kasar-Hazar etnonimi üzerinde bir kez daha duruluyor. Fakat Hazar kelimesinin menşei ve manalarının yetersiz olduğu görüşünde, ancak kendisi de hiçbi elle tutulur izah sunmuyor¹¹.

Hun ve Kök Türk birliği dağıldıktan sonra batıdaki Türk kabileleri önce Sabar, sonra Hazar ve Bulgar siyasi yapısı içerisinde yer almışlar, bir müddet geçince de onlar Kök Türklerin mirasçısı olan Hazar teşekkülüne girmişlerdir ki, Golden da buna işaret ediyor¹².

Yine Türk tarihinin problemlili konularından birisi de Akatzirlerdir. Gerçekten tarihte Akatzir diye bir kavim var mıydı, ya da bu başka bir Türkçe adın yanlış yazılmasından kaynaklanan bir etnonim midir? Dolayısıyla yazar bu meseleye de değinmeye çalışmıştır ki¹³, bizim de bu hususta ki fikrimiz; bir Hun kabilesi olarak görülen Akatzirlerin, Hazarların bir bölümünü oluşturan Ak Kasarlar (Ak Hazar) olduğu yolundadır.

Hazar tarihi ile ilgili birinci elden kaynak durumunda bulunan İslam eserlerini inceleyen araştırmacı, bunlara dayanarak; 8. asırda Karadeniz'in kuzeyi, Kafkasya ve Hazar çevrelerine Türkiye dendiğini de vurgulamaktadır¹⁴. Dolayısıyla bu belgeler tarihteki

¹⁰ Gömeç, **a.g.e.**, s.14.

¹¹ Golden, **a.g.e.**, s.144-155.

¹² Golden, **a.g.e.**, s.65.

¹³ Golden, **a.g.e.**, s.66-67.

¹⁴ Golden, **a.g.e.**, s.71.

Türk yurdunun sınırlarının nerelerde olduğunu da ispatlamaktadır¹⁵. Bu yüzden Hazarlar yaşamış oldukları çağlarda, buldukları coğrafya itibarıyla dünya dengelerinde son derece etkiliydiler. Yani bölge ülkeleri Hazar faktörünü hesaba katmadan birşey yapamıyordu. Bunun bilincinde olan Hazarlar da, bu vaziyetten azami ölçü de faydalandılar. İran-Bizans savaşlarında onlar Bizans tarafını tutmuştu. Hatta bu ittifakı kuvvetlendirmek maksadıyla Hazar kaganının kızı İstanbul'a gelin gitti. Böyle bir yakınlaşmayı Araplar da istediğinden, Halifenin Ermeni bölgesi valisi Yezid, bir Hazar prensesiyle evlenmiş, ancak bu kızın kısa bir süre sonra ölmesi, Hazarların 760'larda Kafkasya'nın güneyine saldırmalarına sebep olmuştu¹⁶. Bunun gibi Hazarların, Arap ordularının Kafkasya'nın kuzeyine, dolayısıyla Doğu Avrupa'ya geçmelerine engel olmalarının yanı sıra, Rusların da (Slavlar) güneye inerek, Kafkasya ve İran'ı işgal etmelerinin önünü aldıkları görülür ki, bu da oldukça ilginçtir.

Kitapta eski Macarlara oldukça geniş bir yer ayrılmış ve ileri sürülen fikirlere göre, onların Ugor menşelerinden daha çok, Türk-Ogur kökenleri üzerinde durulmuştur¹⁷. Bu yüzden uzun yıllar Türklük camiası içinde bulunan Macarlara şu veya bu şekilde hem ırki, hem de kültürel manada Türk tesirinin olduğu inkar edilmiyor. Yine eserde bir başka tartışmalı halk olan Alanlar bahsi de mevcuttur¹⁸.

Çalışmada yer yer Hazar gelenek ve görenekleriyle, yöneticilerinden de söz açılıyor. Buna bağlı olarak, Hazar kaganının tacı, tahtı ve altın kemeri anılmıştır¹⁹. Bunlar eski Türk anlayışında hakimiyet sembolleridir. Bu yüzden her hükümdarın altından tahtı, tacı, kadehi, kılıcı ve bir de kemeri vardır ki, bunun somutlaştırılmış şeklini 2001 senesinde, Saadettin Gömeç tarafından yürütülen Mogolistan'daki Türk Anıtları Projesi sırasında, Bilge Kagan'ın anıt mezarlığında gördük²⁰.

Araştırmacının, özellikle Batılı ve Türkiye'de bu yabancılardan etkilenen birtakım ilim adamlarının düştüğü yanlışlıkla "Türklerde

¹⁵ Tarihi Türk yurdu için bakınız, İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. baskı, İstanbul 1983, s.47-48.

¹⁶ Golden, **a.g.e.**, s.79.

¹⁷ Golden, **a.g.e.**, s.81-104.

¹⁸ Golden, **a.g.e.**, s.111-115.

¹⁹ Golden, **a.g.e.**, s.117.

²⁰ S.Gömeç, "Mogolistan'daki Türk Anıtları ve Eserleri Projesine Dair", **Orkun**, Sayı 40, İstanbul 2001; S.Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları Hakkında", **Yüce Ereğ**, 3/24, Ankara 2001.

ikili krallık” diye bir anlayışı açıklamaya çalıştığına şahit oluyoruz²¹. Eski Türk devletinde günümüze kadar, merkezden uzak bölgelerin hanedana mensup kişiler tarafından bağımsız yönetildiğine dair bir görüş hasıl olmuşsa da, bu doğru değildir. Bilakis Türklerde merkezi bir idari sistem söz konusudur. Yapılan işler daima merkezdeki kaganın haberi dahilinde gerçekleşirdi. Ancak, zaman zaman mesafenin çok uzak olması nedeniyle, bazan ani kararlar alınması, yani yerel yöneticilerin insiyatif kullanması söz konusu oluyordu ki; bu birbirinden bağımsız iki idare olduğunu göstermez. Zaten başta saygı duyulan ve korkulan büyük bir otorite olmasaydı ne bu Türk hanedanları bu kadar muhteşem, ne de uzun ömürlü olurlardı.

Eser özellikle Yahudi Hazarlar üzerine kurgulandığından, kitabın bazı yerlerinde zaman zaman bu inancın korunduğu ortaya çıkıyor. Buna binaen sayın Golden Hazar Kaganlığının yıkılışıyla alâkalı olarak şunları söylüyor: Kaganlığın 10. yüzyılın ikinci yarısındaki beklenmeyen çöküşü kaçınılmazdı. Hazar ülkesinin yıkılışı Musevileşmiş olmalarından dolayı değil, merkezi olmayan güçlerden müteşekkil konar-göçer devlet yapısının zayıflıkları ve İtil boylarında gelişen ekonomik yapının doğasından kaynaklanmaktaydı. Ekonomi, Dunlop’un açıkça belirttiği gibi, çok az doğal kaynağa dayalı “oldukça yapay” nitelikteydi. Orduyu destekleyen ticari gelirlere dayanan, bir bakıma kaganlara gelirlere zorla el koyma kabiliyetini sağlayan ekonomi, sürekli artan bir gerilime yol açtı. Gelir kaynaklarından birinin zayıflaması, bir diğerinin çöküşüne sebebiyet verebilirdi. Hiçbiri diğeri olmadan ayakta duramazdı. Dinin etkisini bunlara atfetmek, göçebe devletlerin doğasını tamamen yanlış anlamak manasına gelir²². Elbette ki bir devletin çöküşünde değişik nedenleri sayabiliriz. Bunların arasında ekonomiyle, savaş sanayi ve stratejisinde yavaşlama da vardır. Ama bize göre, kaganlığın dağılmasının başlıca sebebi, Kök Tengri Dininden farklı inançlara meyledilmesidir. Yahudilik gibi diğer yerleşik hayat dinleri onların yaradılışlarına ve milli hayat tarzlarına uymadığından, yozlaşıp gittiler²³.

Kaynaklarda geçen bazı unvanların açıklanmasında da Golden hatalıdır ki, bunlardan birisi, İl-teber’dir. Vesikalardaki Alp İl-teber’in, teber kısmının anlamı o çağa ait ve geç dönem sözlüklerine başvurularak verilmeye çalışılmışsa da²⁴, bu herhalde eski Türkçedeki “tebirmek” (tevirme-ebirmek) fiiliyle, yani çekip,

²¹ Golden, **a.g.e.**, s.119.

²² Golden, **a.g.e.**, s.130.

²³ S.Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s.43-45.

²⁴ Golden, **a.g.e.**, s.171-174.

çevirmek, idare etmek, yoluna koymakla ilgilidir²⁵. Gürcü kroniklerinden alınan “Bluç’an”²⁶ şahıs adı da, bizim fikrimizce Buluç’tur. Çorpan Tarkan unvanındaki Çorpan’ın da Çolpan’ın bozulmuş şekli veya bundan geldiğini sanmıyoruz²⁷. İsimde hiçbir bozulma yoktur. Doğrudan doğruya Çorpan Tarkan’dır. Çor da, tarkan da eski Türk devlet teşkilatında, zaten askeri ve idari birer unvandırlar. Yine 730 senesinde, Hazar kaganının annesi Bars Bike tarafından vazifelendirilen komutanın unvanı da Tarmaç²⁸ değil, muhtemelen Tamgaçı olsa gerek.

Bize göre sadece Golden değil, pek çok araştırmacının hataya düştüğü bir konu da; Türklerin efsanevi atası ve Kök Türk hükümdar ailesinin adı olan Aşina’nın (A-shih-na) söylenişidir. Bilindiği gibi Çin kaynaklarına baktığımızda Türklerin bir kurttan türediklerini ve Kök Türk hanedan ailesinin de Börü soyadını kullandıklarını görürüz. Türklerin “börü” ve “çona” dedikleri kurt, Çin vesikalarına Aşina (A-shih-na) biçiminde intikal etmiştir. Bundan dolayı bu yanlış adlandırma günümüze kadar gelmiştir. Buna bağlı olarak yazar, Hudud’ül-alem’deki Hazar hükümdarının “Ansa” soyundan gelen bir kişidir²⁹ kaydından yola çıkarak, diğer bazı alimlerin de iddialarına yer vererek, sokmadığı menşe bırakmamıştır. Halbuki kelimenin aslı bugün halâ Türklerin ve Mogolların börü manasına kullandıkları bir başka terim olan çonadan başka bir şey değildir³⁰.

Netice itibarıyla, P.B.Golden’in bu çalışmasın da Türk tarihi ve kültürü açısından dikkat edilmesi gereken birtakım hususlar söz konusu ise de; özellikle Hazar dönemi Türk tarihi bakımından son derece önemli bir çalışmadır. Dolayısıyla bu araştırmanın Türkiye Türkçesine aktarılmasını takdirle karşılıyoruz.

²⁵ A.Caferoğlu, **Uygur Sözlüğü**, İstanbul 1934, s.182; A. Von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, Çev. M.Akalın, Ankara 1988, s.299.

²⁶ Golden, **a.g.e.**, s.198.

²⁷ Golden, **a.g.e.**, s.202.

²⁸ Golden, **a.g.e.**, s.244-246.

²⁹ Golden, **a.g.e.**, s.251.

³⁰ Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s.336.